

երկուսն առաջին աստիճանի), 138 մարդ պարզևատրվեց մեղալներով¹: Մարտական գործողություններին ակտիվորեն մասնակցելու համար Չեռոզիկյան խաչի 1-ին և 2-րդ աստիճանի շքանշաններով պարգևատրվածների թվում էին հայկական 2-րդ կամավորական խմբի հրամանատարի տեղակալ պորուչիկ Գարեգին Նժդեհը² և ուրիշներ:

Իր առաջադրանքը հաջողությամբ կատարելուց հետո, 2-րդ կամավորական խումբը, ինչպես և մյուս հայկական խմբերը, վերածվեցին կանոնավոր հրաձգային գոմարտականների, որով Կովկասյան ճակատում դրվեց հայկական կանոնավոր զինուժի հիմքը:

ՏԻԳՐԱՆ ՍԱՀԱԿՅԱՆ

ՄԵԾ ԵՂԵՈՆԵ «ՀՈՐԻԶՈՆ» ԹԵՐԹԻ ԷԶԵՐՈՒՄ /1915-1916թթ./

Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Օսմանյան Թուրքիայում, Մեծ տերությունների բացահայտ թողտվության պայմաններում, երիտթուրքական իշխանությունների կողմից վաղօրոք ծրագրավորված հայ ազգաբնակչության զանգվածային հալածանքների, ձերբակալությունների, տեղահանության և, վերջապես, այս ամենից հետո ցեղասպանության վերաբերյալ մեզ են հասել մեծ թվով վկայություններ, պաշտոնական գրագրություններ, փաստաթղթեր, տեղեկագրեր, լուսանկարներ, ակամատեսների հիշողություններ և այլ արժեքավոր նյութեր: Այս մեծաքանակ և տարատեսակ վավերագրերի շարքում իր ուրույն տեղն ունի այդ ժամանակաշրջանում հրատարակված հայ պարբերական մամուլը: Ցարական Ռուսաստանի տիրապետության տակ գտնվող Արևելյան Հայաստանում, Օսմանյան Թուրքիայի տիրապետության տակ գտնվող Արևմտյան Հայաստանում, Եգիպտոսում, Ռուսաստանի շատ վայրերում, Եվրոպական մի շարք պետություններում, Ամերիկայում և այլուր հրատարակվող հայ պարբերականների էջերում հրապարակվել են բազմաթիվ տեղեկություններ Օսմանյան Թուրքիայի տիրապետության տակ գտնվող հայության նկատմամբ կիրառված սոսկալի ոճրի վերաբերյալ:

XX դարի առաջին քառորդում Հայաստանում և աշխարհի տարբեր երկրներում հրատարակվել են, ավելի քան 600 հայ պարբերականներ³: Հայ պարբերականների մի մասը լույս է տեսել Ռուսաստանի տիրապետության տակ

¹ Տես. ԴԴ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 3, գ. 16, թ. 3:

² Գարեգին Նժդեհը 1-ին և 2-րդ աստիճանի Չեռոզիկյան խաչի շքանշաններով պարգևատրվելուց բացի ներկայացված էր պարգևատրման նաև Չեռոզիկյան խաչի 3-րդ և 2-րդ, Սուրբ Աննայի 4-րդ՝ «Քաջության համար» մակագրությամբ և Սուրբ Վաղինիկի 3-րդ աստիճանի շքանշանների: Տես. Վրաստանի Կենտրոնական պետական արխիվ (այսուհետև՝ ՎԿՊԱ), ֆ. 1, ց. 2, գ. 85, թ. 1-6:

³ Հայ ժողովրդի պատմություն, ԴԴ ԳԱԱ հրատ. հ. VI, եր. 1981, էջ 865:

գտնվող Անդրկովկասի հայաշատ խոշոր կենտրոններում՝ Թիֆլիսում, Բաքվում, Երևանում, Չյուսիսային Կովկասում, Մոսկվայում, Պետերբուրգում և այլուր: 1915-1918թթ. արևելահայ իրականության առավել ազդեցիկ պարբերականներից էր Զ.Յ. Դաշնակցության պաշտոնաթերթ «Զորիզոնը» (Թիֆլիս, 1908-1918թթ.) (իրատարակիչ-խմբագիր Ա. Ասիական):

«Զորիզոնում» լայնորեն լուսաբանվում էին Առաջին համաշխարհային պատերազմի իրադարձությունները, Թուրքիայում հայերի զանգվածային կոտորածները և Արևմտյան Հայաստանի հայաթափումը, արևմտահայերի սփռվելն աշխարհով մեկ: Թերթն ուշադրության կենտրոնում էր պահում հայերի նկատմամբ մեծ տերությունների քաղաքականությունը, պատերազմի տարիներին հայ փախստականներին օգնելու գործը, ռազմաճակատում հայ կամավորների գործողությունները: Այստեղ մեկնաբանվում էր հայ ժողովրդի հասարակական-քաղաքական կյանքը, բացահայտվում Արևմտյան Հայաստանում թուրքական կառավարության քաղաքականության հակահայկական, ջարդարարական բնույթը, ինչպես նաև ներկայացվում էր փախստականների դժոխային կացությունը: Լրագիրը հրապարակել է լրագրական ամենատարբեր ժանրի նյութեր՝ առաջնորդողներ, պատմահրապարակախոսական հոդվածներ, ակնարկներ, թղթակցություններ, նամակներ, ռազմաճակատային լուրեր, լրագիրը հրապարակում էր նյութեր՝ հայոց կոտորածները դատապարտող համաշխարհային հասարակայնության արձագանքների մասին: Թերթը պարբերաբար անդրադարձ էր կատարում Հայկական հարցի պատմությանը, ռուսական կովկասյան բանակի կարևոր գործողություններին, հայկական կամավորական շարժմանը, հայերի ազգային ինքնորոշման խնդիրներին: Նշված վիթխարի լուսավորչական վերաբերյալ արդեն իսկ պատկերացում են տալիս նրա խորագրերը՝ «Հեռագիրներ», «Տաճկական պատերազմի շուրջ», «Պատերազմ», «Ներքին տեսություն», «Արտաքին տեսություն», «Գավառ», «Վերջին լուրեր», «Հայ գաղութներ», «Թղթակցություններ» և այլն: Լրագիրն աշխատակցում էին Զովի. Թումանյանը, Ա. Դոն, Ա. Շահխաթունյանը, Զ. Ազատյանը, Ա. Փանոսյանը, Ա. Ասուրին և այլք: «Զորիզոնի» թղթակիցների խումբը ժամանակ առ ժամանակ մեկնում էր Արևմտյան Հայաստան, Պարսկաստան և այլուր՝ այնտեղից ուղարկելով հաղորդագրություններ, նամակներ և հեռագրեր, որոնք պարունակում էին բավական հետաքրքիր և արժեքավոր տեղեկություններ:

«Զորիզոնի» լուսավորչական աղբյուրները բազմազան են: Պատերազմական գործողությունների վերաբերյալ հիմնական տեղեկատվությունը ստացվում էր «Պետրոգրադի հեռագրական գործակալությունից», Կովկասյան զորաբանակի շտաբից: Արևմտյան Հայաստանի և արևմտահայության կոտորածների մասին թերթն ընթերցողին հիմնականում տեղեկացնում էր խմբագրությանը ուղարկվող հեռագիրներից, այլ պարբերականների էջերում հրապարակված տեղեկություններից, ինչպես նաև՝ իր թղթակիցների նյութերից:

1915 թվականը «Զորիզոն» թերթը սկսում է Ա. Շահխաթունյանի «Թուրքախայստանի հարցը 1914-1915թթ.» լայնածավալ հոդվածաշարի տպագրությամբ, ուր ներկայացվում և վերլուծվում են 1914թ. ընթացքում և 1915թ. սկզբում Հայկական հարցի շուրջ ծավալված իրադարձությունները: Մանրամասն նկարագրելով 1913թ. մշակված և 1914թ. հունվարի 28-ին ստորագրված ռուս-թուրքական համաձայնագիրը՝ հեղինակը նշում է, որ այն «բավական փոփոխություն էր կրել իր նախնական տեքստի համեմատ թուրք-գերմանական ճնշման տակ»: Հեղինակի կարծիքով, այնուամենայնիվ, դա «եղավ առաջին քայլը այն

սղընթաց շարժման, որ կատարեց Թուրքահայաստանի խնդիրը համաշխարհային պայմանների փոփոխման շնորհիվ»։ 1914թ. ընթացքում Հայկական հարցի շուրջ տեղի ունեցած իրադարձությունները նա բաժանում է 3 ժամանակաշրջանների՝ 1. հունվարի համաձայնագրից մինչև համաեվրոպական պատերազմի սկիզբը, 2. պատերազմի սկիզբից մինչև Թուրքիայի մուտքը պատերազմ, 3. Թուրքիայի պատերազմի մեջ մտնելուց հետո։

Հեղինակը փաստում է, որ 1914թ. հունվարի 26-ի համաձայնագիրը «առաջ բերեց որոշ հիասթափություն հայկական շրջաններում և, որ հայ հասարակությունը չէր կարող այն ընդունել իբրև մի կատարելապես լիարժեք փաստաթուղթ»։ Սակայն ամեն ինչ փոխվեց, երբ հուլիսին պայթեց «եվրոպական փոթորիկը»¹։

Հեղինակի կարծիքով «հայությունը և Հայոց հարցը կանգնեցին երկու ծայրահեղ լուծումների առջև. եթե հաղթեր Եռյակ համաձայնությունը էլ ինչ խոսք կարող էր լինել այն աղճատումների մասին, որպիսիք տեղի ունեցան Գերմանիայի դիմադրության շնորհիվ։ Եթե, ընդհակառակը, հաղթեր Գերմանիան էլ ինչ հույս կարող էր մնալ հայերի մեջ որևէ կերպ սանձահարելու թուրքական զորությունը։ Բոլորը համոզվեցին, որ այլևս հունվարի 26-ի «համաձայնագիրը» կամ «հրահանգները» չեն, որ պիտի կարգավորեն Հայաստանը, այլ մի նոր կացություն, որ կը ստեղծվի պատերազմից հետո։ Սրանով պիտի բացատրել այն մեծ համակրանքը, որ երևան հանեց հայ հասարակությունը Եռյակ համաձայնության նկատմամբ։ Օնուներ առավ կամավորական շարժումը, որին մեծապես նպաստեցին ինչպես ռուսական կառավարությունը, Թիֆլիսի կենտրոնական ազգային մարմինը (Ազգային բյուրոն), այնպես էլ հայ ժողովուրդը ամբողջությամբ, քանզի վերջինս բնագրաբար սպասում էր «թուրքական պատերազմին»²։

Թուրքիան «երեք ամիս պատրաստվելով և հստակ գիտակցելով, որ դաշնակիցները հաղթանակի դեպքում խիստ կվարվեն նրա հետ», մտավ պատերազմի մեջ գերմանական դաշինքի կազմում։

1914թ. հոկտեմբերին թուրքական զորքերը հարձակվում են Կարսի, Արարիկի, Արդվիկի և Բաթումի վրա։ Այսպիսով բացվում է պատերազմի մի նոր ռազմաճակատ, որը ձգվում է Սև ծովից մինչև Ռումիա լիճ³։ Սա հեղինակի կարծիքով իհարկե ցանկալի չէր Եռյակ համաձայնությանը։ Թուրքիայի մուտքը պատերազմ մեծ փոփոխություններ մտցրեց Հայկական հարցի միջազգային մոտեցումների մեջ։ 1914թ. սկզբում «թուրքահայոց վերանորոգումների» հարցով շահագրգռված էր և զբաղվում էր գլխավորապես Ռուսաստանը։ Անգլիան և Ֆրանսիան կամ անտարբեր էին կամ էլ հետևում էին ռուսական դիվանագիտությանը այնքանով, որքանով նա չափավոր առաջարկություններ էր անում։ Սակայն այս վիճակը արմատապես փոխվում է, քանզի հանդես են գալիս մի շարք առաջնահերթ շահեր Անգլիայի և Ֆրանսիայի արտաքին քաղաքականության մեջ։

Մանրամասն ներկայացնելով և վերլուծելով մեծ տերությունների հավակնությունները Թուրքիայի նկատմամբ՝ հեղինակը ներկայացնում է նաև այն գործոնները, որոնք ի հայտ էին եկել իրադարձությունների վերջին զարգացումների ընթացքում. նախ Թուրքահայաստանի ապագան կապվում էր Թուրքիա-

¹ «Յորիզոն», 1 հունվարի, 1915։

² «Յորիզոն», 3 հունվարի, 1915։

³ Պարսամյան Վ.Ա., Հարությունյան Ը.Ռ., Հայ ժողովրդի պատմություն (1801-1978), Երևան, 1979, էջ 355։

յի ասիական և եվրոպական զանազան հատվածների հետ, այնուհետև, հրապարակ է գալիս հայ հասարակության մեջ վճռականապես նրա «ավտոնոմիայի» ծագումը, որը և զգալի չափով արծագանք է գտնում դիվանագիտական աշխարհում՝ հետ մղելով հարցի լուծման մյուս ձևերը և, վերջապես, կովկասահայ ժողովուրդը և հեռավոր գաղութները իրականացնում են իրենց ցանկությունը՝ մասնակցել պատերազմին, իբրև մի առանձին ուժ, թե՛ դաշնակիցների հաջողության համար և թե՛ թուրքահայ ժողովրդի գոյությունը պաշտպանելու պատերազմի արհավիրքներից:

Նկատենք, որ այս հոդվածում արծարծված հիմնական գաղափարներն ու կարծիքները արտահայտում էին թերթի հիմնական դիրքորոշումը:

Այն, որ համաշխարհային պատերազմի հետևանքները բացասաբար անդրադարձան Հայկական հարցի վրա, արձանագրում է նաև «Հորիզոնը»¹ 1915թ. առաջին համարում: «Հոգեկան այնքան մեծ լարում, ֆիզիկական այնքան աշխատանք վատնելուց հետո, երբ հայությունը հազիվիազ հանգստանալ ու սպասել էր ուզում, թե ի՞նչ է լինելու կամ ի՞նչ արդյունք էր տալու բարեկարգության այն ձևը, որ թուրքահայ ժողովուրդը իր համառությամբ ու տոկունությամբ կորզել կարողացավ դիվանագիտությունից՝ համաեվրոպական պատերազմով ամեն ինչ նորից տակն ու վրա եղավ»: Թերթը նաև ներկայացնում էր այն զրկանքներն ու կորուստները, որ կրում էր հայ ժողովուրդը պատերազմի հետևանքով. «Դատարկվել է Բասենը, Ալաշկերտը, Նարիմանի, Այնթափի, Դիադինի, ինչպես նաև Բայազետի շրջանները. հայությունը զրկվել է Ալթալի, Բաշկալեի ու Սարայի շրջաններից Տաճկաստանում...

Բոլոր տեղերից քրիստոնյա ազգաբնակչությունը դիմում է Կովկաս, իր ապահովությունը մեզ մոտ փնտրելու: Նրանք թիվը հասնում է 100.000-ի»²:

Լրագիրը 1915թ. սկզբում մեծ ուշադրություն է դարձնում պատերազմի հետևանքով Արևմտյան Հայաստանից դեպի Կովկաս հայ ազգաբնակչության աննախադեպ հոսքին: Թվական տվյալներով և փախստականների շարժման ուղղությունն ուրվագծելով, «Հորիզոնի» թղթակիցները մռայլ գույներով ներկայացնում էին նաև նրանց ողբերգական վիճակը: «Գաղթականների հոսանքը մեր երկիր, նրանց անասելի տանջանքները, քաղցն ու մերկությունը ցնցեց հայ հասարակությանը և կլանեց նրա ուշադրությունը այն աստիճան, որ բոլոր անհրաժեշտ ու հերթական խնդիրները կորցրին իրենց հետաքրքրությունը», - արձանագրում է թերթը³:

Արևմտյան Հայաստանի տարածքում և, հատկապես, 1914թ.վերջին սկսված Արդվին, Տանձուտ և Արդանուշ գավառներում հայ ազգաբնակչության հալածանքների, զանգվածային կոտորածների մասին տեղեկությունները թերթում ստացվում են արդեն 1915թ. փետրվար ամսից: Ուշադրության է արժանի այն փաստը, որ մի շարք պատճառներով երկար ժամանակ էր անցնում, մինչև մի որևէ իրադարձության մասին տեղեկատվությունը հասնում էր խմբագրություն: Այս պատճառով էլ «Հորիզոնը» հարկ եղած դեպքում դիմում է անդրադարձների: Այսպես, փետրվարի վերջին արդեն ստացվում է մանրամասն տեղեկատվություն դեռևս 1914թ. նոյեմբերի 5-ից Արդվինում սկսված հայերի զանգվածային

¹ «Հորիզոն», 1 հունվարի, 1915:

² Նույն տեղում:

³ «Հորիզոն», 24 հունվարի, 1915:

կոտորածների մասին, որը թուրքական զորքերի անհաջողությունների հետևանքն էր:

Հատկանշական է և այն, որ ինչպես արևելահայ համայնաբան բոլոր պարբերականների, այնպես էլ «Հորիզոնի» խմբագրությունում տեղեկատվությունը բավական անկանոն էր ստացվում:

Երատվության անկանոն և անմիջապես վիճակի մյուս կարևոր հանգամանքն այն էր, որ հայ պարբերականները և ֆինանսապես, և տեխնիկապես շատ էին զիջում այդ ժամանակաշրջանում հրատարակվող եվրոպական և ռուսական պարբերականներին¹:

Եվ, վերջապես, Կովկասում հրատարակվող բոլոր թերթերը, այդ թվում նաև «Հորիզոնը», հրատարակվում էին միայն ռազմական գրաքննության ստուգումից հետո, որ մեծապես խոչընդոտում էր լրատվության շարժը: Օսմանյան թուրքիայում տեղի ունեցող իրադարձությունների վերաբերյալ լրատվության արտահոսքին մեծապես խոչընդոտում էր նաև թուրքական գրաքննությունը: Ինչպես հաղորդում է «Մարտիկ մը» ծածկանունով թղթակիցը Կ.Պոլսից փետրվարի 4-ին. «Մինչև ռուս-տաճկական ընդհարումը հոս վիճակներս աղեկ չէր. զորաշարժ էր և րեքվիզիտներ կամ կառավարական գրավում: Սակայն այն ատեն զոհն կիմանայինք թե դուրսերը ինչ կը կատարվի: Իսկ ռուս թուրքական պատերազմի հայտարարությունից աստի՛ն աշխարհեն այլևս ամբողջովին կտրվեցանք, և վիճակներս երթալով ավելի և ավելի վատթարացավ:

...Ոչինչ գիտենք դուրսի աշխարհեն. ի՞նչ կը կատարվի ռազմադաշտերում մեջ-մենք չենք գիտեր: Կուզես հավատայ, կուզես մի հավատայ պիտի կարդաս տեղական ապուշ թերթերը լեցուն զգալի սուտերով, գերագրգռող բրովդըրասիաներով, շինծու և այլանդակ զգացումներով: Դժբախտաբար և ոչ մեկ բացառություն կայ տեղական թերթերում մեջ... Ո՛հ ստիպված ենք անվերջ կարդալ Վոլֆ-Պյուրոյի միալար կեղծիքները, կամ ավստրիական զեկույցները, ապուշության այդ գլուխգործոցները, որոնք մոր ու մոր բառեր կը հնարեն, դարձվածներ կը ստեղծեն՝ իրանց պարտությունը քողարկելու համար...»: Այնուհետև հոդվածի հեղինակը բացատրում է, որ մեծան իրավիճակը ձեռնտու էր թուրքական կառավարությանը, քանզի «այդ ծայրահեղ արգելքն ու սուտերը պատճառ կըլլան ժողովրդի մեջ փսփսուքներու. կը տարածվին ամեն տեսակ անհավանական լուրեր...»: Այսպես, Թալեաթի թելադրանքով թուրքերը տարածել էին այն լուրը, թե իբր թուրքական զորքերի դեմ կռվում էին ոչ թե ռուսական զորքերը, այլ հայկական 70.000-ամոց կամավորականների բանակը...²: Թուրքական պաշտոնական զեկույցները վերածվել էին հակիրճ «ճակատներում վրայ նորոթին չկայ» արտահայտության: Ամբողջ այդ ժամանակաշրջանում օսմանյան հանրային կարծիքը եվրոպայի մեջ ձեռք բերած հաղթանակների լուրերով «օրօրուեցավ»³:

1915թ. փետրվար, մարտ և ապրիլ ամիսներին արևմտահայության կոտորածների մասին տեղեկատվության հոսքը զգալի չափով մեծանում է: Սակայն ստացված հաղորդագրությունները, նամակները, թղթակցությունները հիմ-

¹ «Մշակ», 14 ապրիլի, 1915:

² «Հորիզոն», 22 փետրվարի, 1915:

³ Անտոնյան Ա., Մեծ ոճիր. Հայկական վերջին կոտորածները և Թալեաթ փաշա, Երևան 1990, էջ 73:

նականում վերաբերում էին ռուս-թուրքական ռազմաճակատի շրջանում թուրքական զորքերի կատարած վայրագություններին:

1915թ. ապրիլից «Հորիզոնը» ակտիվորեն անդրադառնում է Վանի վիլայեթում և, հատկապես Վան քաղաքում կատարվող իրադարձություններին: «Թուրքական կառավարությունը ամեն տեղ շարունակում է հայաջինջ գործը, - ստացված տեղեկություններից եզրակացնում է Ա. Շահխաթունյանը «Մեր հաջողությունները» հոդվածում: - Նա չի դիմում այլևս կողմնակի միջոցների, այլ իրեն միանգամից ազատ զգալու համար հայտարարել է հայերին «ապստամբ» և արժանի ոչնչացման: Իհարկե թուրքի դատողությամբ ապստամբ են պետության այն քաղաքացիները, որոնք չեն ցանկանում անգն, անդիմադիր ընդառաջ գնալ իրենց դահիճներին և հավակնություն ունեն ապրելու: Կառավարությունն ամենուրեք ձեռքբերել է իրենցիկ հայերի ու աքսորի է դիմում: Պոլսից աքսորել է Կոնիա հայ ինտելիգենցիայի համարյա բոլոր աչքի ընկնող ներկայացուցիչներին, թվով 200 հոգի և այն էլ առանց քաղաքական դավանանքի խտրության: Երևի համոզել է գերմանական շտաբին, որ սրանք բոլորն էլ լոտսներ և խառնակիչներ են»: Մակայն ինդիանակի կարծիքով սպանությունները, աքսորը, բանտը նյութական ահռելի կեղեքումները «մեռնող քաղաքականության վերջին գալարումներն են, որ չեն կարող փրկել թրքությանը...»¹:

«Հորիզոնի» էջերում կարելի է հանդիպել մի շարք ուշագրավ փաստաթղթերի: Հատկապես, հիշատակության է արժանի 1915թ. մայիսի 14-ին թերթում տպագրված Մեծ տերությունների՝ Ռուսաստանի, Անգլիայի և Ֆրանսիայի կառավարությունների համատեղ հայտարարությունը Բ.Ղազնը Թուրքիայում իրականացվող հայերի կոտորածների և դրանցում թուրքական իշխանությունների պատասխանատվության մասին: «Հորիզոնի» կարծիքով, այն ունի պատմական նշանակություն հայերի համար: Նախ, այն պատճառով, որ հայկական ջարդեր և կոտորածներ շատ անգամ են տեղի ունեցել Թուրքահայաստանում՝ «իրենց տեսակի մեջ գուցե ավելի սոսկալի», բայց երբեք եռյակ համաձայնության միջամտությունը այն աստիճան համերաշխ, կտրուկ և սպառնալից չի եղել, ինչպես այս ժամանակ: Թերթի կարծիքով, դա ունի ևս մեկ կարևոր նշանակություն այն առումով, որ եռյակ համաձայնության երկրները հրապարակայնորեն իրենց հովանավորության տակ են առնում թուրքահայ ժողովրդի պաշտպանությունը²:

Մայիսի 10-ին «Հորիզոնը» գրում է ռուսական զորքերի կողմից Վանի գրավման մասին՝ այն համարելով պատմական խոշոր դեպք: Լրագրի էջերը ողողվում են այս իրադարձության մասին հաղորդագրություններով և հոդվածներով:

Թուրքիայի տարածքում իրականացվող հայերի տեղահանությունների, ձերբակալությունների և կոտորածների մասին առավել ամբողջական տեղեկատվություն թերթը տպագրում է 1915թ. հուլիս ամսից սկսած:

1916թ. սկզբին զգալիորեն կրճատվում է թերթի լրատվության հոսքը: «Հորիզոնի» համարներում հանդիպում են սոսկ կցկտուր լուրեր Արևմտյան Հայաստանից, ինչպես նաև տպագրվում են սեփական թղթակիցներից ստացված դեռևս 1915թ. ընթացքում տեղի ունեցած իրադարձությունների մանրամասներ: Պատերազմական իրադրությունը, անշուշտ, իր կասեցնող հետևանքներն էր թողնում «Հորիզոնի» հաղորդակցական հնարավորությունների վրա:

¹ «Հորիզոն», 13 մայիսի, 1915:

² «Հորիզոն», 14 մայիսի, 1915:

1916թ. փետրվարի 4-ին լրագիրը հայտնում է ռուսական զորքի կողմից երզրումի գրավման մասին և, այդ ժամանակից սկսած, անդրադառնում է այդ իրադարձության մանրամասնություններին, ինչպես նաև դրա արձագանքներին՝ հոդվածներով, հեռագրերով ու հաղորդագրություններով:

1916թ. անապատներում էին գտնվում հայկական բոլոր զավառներից տեղահանված և բռնի տեղափոխված հայերը, որոնց միացել էին նաև Կ.Պոլսի շրջակայքից, Արևմտյան Հայաստանից և Կիլիկիայից տարագրված հայերը¹:

Այն, ինչ Թուրքիայի տարածքում և Միջագետքի անապատներում կատարվում էր հայ ազգաբնակչության հետ 1916թ. ընթացքում, բավական կցկտուր էր լուսաբանվում լրագրի էջերում: Առավել զարհուրելի եղեմնագործությունները և մեծագույն ջարդերը կատարվեցին 1916թ. արդեն մեկ տարի այնտեղ գտնվող իրենց տներից և օջախներից բռնի տեղահանված հայ ժողովրդի մի ստվար հատվածի նկատմամբ:

Թերթում առավել շատ էին նախկինում՝ 1915թ. ընթացքում, կատարված իրադարձությունների մասին վկայությունները, տեղեկագրերը, ինչպես նաև առօրյա՝ կյանքի իրադարձություններին վերաբերող հոդվածները, վերլուծությունները և այլն:

Ուշադրության է արժանի «Հորիզոնի» վերաբերմունքը, ինչպես հայկական կամավորական շարժման, այնպես էլ արևմտահայության ինքնապաշտպանական մարտերի նկատմամբ:

«Հորիզոնը» իր համաձայնությունն է հայտնում հայկական կամավորական զորքերի ստեղծմանը և իր հրապարակումներում անընդհատ անդրադառնում է նրանց գործողություններին: Նրա կարծիքով, ակնհայտ է այն հսկայածավալ գործը, որ կատարում են հայ կամավորները հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանության գործում, ռուս-թուրքական ռազմաճակատում, հայ փախստականների անվտանգության, քրդական հրոսակախմբերի՝ կոտորածներից ապահովելու և անվտանգ ու խնամքով Կովկաս հասցնելու գործում: Նա դեմ է արտահայտվում «Մշակ»՝ թերթի այն հրապարակմանը, ըստ որի, ավելի նպատակահարմար կլինե՞ր: Եթե բոլոր կամավորները ուղղակի մտնեին ռուսական զորքերի շարքերի մեջ և այլևս իայ կամավորների առանձին խմբեր չլինե՞ն²:

Թերթը ձգտում է, որ հայ ժողովրդի մեջ ավելի ևս ամրանա այն գիտակցությունը, որ թուրքահայի ազատագրությունը թուրքական կառավարության ճիրաններից կորզելու միակ միջոցը զինական ուժն է, որի համար չպետք է խնայենք ոչ կյանք և ոչ կարողություն³:

Թեև 1915-1916թթ. Օսմանյան Թուրքիայում երիտթուրքական իշխանությունների կողմից հայերի նկատմամբ իրականացված բնաջնջման քաղաքականության շատ մանրամասներ մի շարք պատճառներով չեն լուսաբանվել կամ էլ մակերեսորեն են լուսաբանվել արևելահայ իրականության ամենաազդեցիկ լրագրերից մեկի էջերում, այնուամենայնիվ, այսօր պատմական ուսումնասիրության համար ուշագրավ է այն հսկայածավալ աշխատանքը, որ պատմական տվյալ ժամանակաշրջանում կատարել է «Հորիզոն» թերթը Մեծ եղեմնի լուսաբանման, հասարակայնության ուշադրությանը արժանացնելու գործում:

¹ Անտոնյան Ա., *Նշվ. աշխ.*, էջ 16.

² «Հորիզոն», 11 հունվարի, 1915:

³ «Հորիզոն», 3 մայիսի, 1915: